

KÖZLEMÉNY

Komlós Katalin

C. P. E. BACH „C-F-E-B-A-C-H” FUGHETTÁJA *

A Brüsszeli Konzervatórium könyvtárában, *Miscellanea Musica* címen található az a mai napig publikálatlan kézirat (B Bc 5895), ami Carl Philipp Emanuel Bach zeneelméleti feljegyzéseit, harmóniai és kontrapunktikus gyakorlatait, vázlat-töredékeit tartalmazza.¹ Nem autográf, hanem a zeneszerző kitűnő hamburgi kopistájának, Michelnek a kézírásában maradt fenn. Pontosan ebben a formában szerepel már Philipp Emanuel műveinek a schwerini orgonista, J. J. H. Westphal által összeállított első műjegyzékében, továbbá az 1790-es keltezésű hagyatéki listában (*Nachlaßverzeichnis*).² Westphal a következőképpen írja le a kézirat tartalmát: „Miscellanea Musica, ami generálbasszus-gyakorlatokat, különböző harmóniai és modulációs meneteket és megoldásokat, különféle kánonokat és *evolutio*-kat, stb., tartalmaz C. P. E. Bachtól.”³ Alfred Wotquenne 1905-ben publikált, a Westphal-féle lajstromot gyakorlatilag változatlanul reprodukáló műjegyzékében a 121. számot kapta; Eugene Helm kiváló és korszerű tematikus katalógusában a 867. szám alatt található.⁴

Visszatérve a *Miscellanea Musica* kézirathoz: a címlappal együtt 23 nagy oldalt számláló, 12 kottasoros papírra írt feljegyzéseket öt kategóriába sorolhatjuk:

- 1) harmóniai és modulációs példák
- 2) kontrapunktikus etűdök, gyakorlatok
- 3) téma-ötletek, elkészült műhöz írt vázlatok
- 4) nagylélegzetű példa a számozott basszus játékra
- 5) mini-darabok a B-A-C-H, ill. C-F-E-B-A-C-H témára

Mennyiségben messze az első típus, azaz a harmóniai kísérletezések garmadája vezet: a teljes anyagnak éppen felét teszi ki. Az oldalszámra sorakozó példák részben négyszólamú kidolgozásban, részben csak *continuo*-számozással vannak

* A Kovács Sándor 60. születésnapja alkalmából rendezett tudományos ülészakon, a Zeneakadémia tanácstermében 2009. november 29-én elhangzott előadás írott változata.

1 A kézirat fotókópiájáért köszönettel tartozom az intézmény könyvtárának (Conservatoire Royal de Musique, Bibliothèque).

2 *Verzeichnis des musikalischen Nachlasses des verstorbenen Capellmeisters Carl Philipp Emanuel Bach* (Hamburg, 1790), 54; facs. kiadás jegyzetekkel: Rachel W. Wade: *The Catalog of Carl Philipp Emanuel Bach's Estate*. New York, 1981.

3 B Br Fonds Fétyis 5218 (II 4140), f. 25v.

4 *Thematic Catalogue of the Works of Carl Philipp Emanuel Bach*. Yale University Press, 1989.

lejegyezve, és szinte valamennyi egy-egy konkrét „feladat” körüljárását tűzi ki célul. Így néhányhangos basszusmenet, vagy éppen felső orgonapont minél többféle harmonizálását; szekundakkordok és egyéb diszsonanciák továbbvezetési lehetőségeit: mindezt hajmeresztő fordulatokkal, a Philipp Emanuel által annyira kedvelt és kultivált enharmónia bőséges alkalmazásával. A modulációk terén két nagyobb „projektet” találunk. Az egyszerűbbik számtalan rövid példát mutat be a C-dúrból ill. a-mollból kiinduló, az alapvető domináns és szubdomináns irányokat megcélzó modulációkra; a bonyolultabb, mindannyiszor C-dúrból kiindulva, az összes dúr és moll hangnemet célba veszi, kromatikusan emelkedő sorrendben (C → Desz, C → cisz stb.), néhány akkord segítségével. (Ebben a szisztematikusan törekvésben természetesen nem nehéz az apai örökség hatását felismerni.)

A mintegy hét oldalt megtöltő ellenpont-gyakorlatok igencsak képzett kontrapunktistára vallanak – egy Bach-fiú esetében megint csak nem meglepő módon. Számtalan kétszólamú tükörkánon, augmentációs és diminúciós kánon kerül papírra, legtöbbször kettős ellenponttal, azaz felcserélhető szólamokkal.

A másik típus *canon perpetuus*-nak címzett négyszólamú szerkezet, amolyan „örökforgó” kánon, amit partitúrában is papírra vet Philipp Emanuel. Valamennyi kontrapunktikus tanulmány az „Evolutio” feliratot viseli, a *canon perpetuus* darabok is, jóllehet a terminust a 17. században csak a kettős ellenpontra alkalmazták. (Pl. Buxtehude, vagy a neves komponista és teoretikus Johann Theile. Sebastian Bach is ilyen értelemben használja a *Goldberg-variációk* basszustémájára írt 14 rejtvénykánon 10. darabjában.)

Ez a terjedelmes harmóniai és ellenponttani példatár feltehetően – legalábbis részben – tanítási anyagként szolgált. Philipp Emanuelnek számos tanítványa volt mind Berlinben, mind Hamburgban, és a módszeresen összeállított feladatok erre utalnak; különösen a formás kompozíciónak beillő remek generálbasszus-példa, ami Mattheson két gyűjteményének (*Große General-Bass-Schule*, 1731; *Kleine General-Bass-Schule*, 1735) a legjobb darabjaira emlékeztet. De fontos háttéranyagot sejtethetünk a kéziratban Philipp Emanuel saját munkáihoz is, nevezetesen a *Versuch* II. kötetéhez (1762) és a késői litánia-kompozíciókhoz. A *Versuch* „Szabad fantáziáról” szóló fejezetében („Von der freyen Fantasie”), a közelebbi és távolabbi hangnemekbe történő modulációk példákkal illusztrált leírásában pontosan azt a két modulációs szisztémát találjuk, amit a *Miscellanea Musica* lapjain. A konkrét példák nem pontosan azonosak, de sok hasonlóságot fedezhetünk fel. A másik párhuzam C. P. E. Bach harmóniai bravúr-teljesítménye, az 1785-ös keltezésű *Die neue Litanei* (H. 780), amiben a repetitív módon ismétlődő rövid dallamnak közel 50 különböző harmonizálása jelenik meg. Az enharmonikus fordulatokat is tartalmazó, bizarr kompozíció egyetlen motívum harmonizálási lehetőségeinek a fanatikus kimerítését demonstrálja, amire Bach vázlat-gyűjteményében is sok példát találunk.

Az egyetlen olyan fogalmazvány-töredék, ami ismert és befejezett műhöz kapcsolódik, az 1. lapon található, és nagyon nevezetes darabot előlegez: Philipp Emanuel legutolsó billentyűs fantáziáját, amit halála előtt egy évvel írt fisz-mollban, és aminek a következő alcímet adta – „C. P. E. Bachs Empfindungen. Sehr traurig und ganz langsam” (H. 300). Ezzel szemben az „Einfälle” („ötletek”) feliratot viselő

lap számomra azonosíthatatlan témákat, tételkezdeteket tartalmaz billentyűs hangszerre (*allegretto; andante; all: assai; adagio*), valamint egy olyan, valószínűleg arpeggio-füzérnek szánt harmóniasort, amelyeket a fantáziákból ismerünk. (Megjegyzésre érdemes, hogy Beethoven szintén az „Einfall” terminust használta vázlatkönyveiben tematikus ötletekre.)

Fentiek a *Musica Miscellanea* datálásában is segítenek. A kéziratban kidolgozott modulációs modellek 1762-es megjelenése a *Versuch II.* kötetében arra utal, hogy az anyag egyes részei egészen koraiak, míg a fisz-moll fantázia vázlata, és a kis C-F-E-B-A-C-H fughetta 1784-es keltezése (mint látni fogjuk) az utolsó éveket dokumentálja. Valószínű tehát hogy a kopista Michel több évtized munkaanyagát másolta le egy összefüggő gyűjteménybe.

Hogy végre kis beszámolóim igazi tárgyára térjek: a személynév betűit hangokkal behelyettesítő zenei alakzat felhasználása nem állt távol C. P. E. Bach fantáziájától. Számos művében, tételében fordul elő az ominózus B-A-C-H motívum; egy 5-ütemes, imitációs miniatűr a jelen kéziratban is felbukkan, a *cantus firmus*-szerűen augmentált négy hangra felfűzve. Ennél különlegesebb azonban az az F-dúrban írt ötszólamú fughetta a *Musica Miscellanea* 15. oldalán, aminek felirata „C. Filippo E. Bach”. (Nyilván nem véletlen, hogy a keresztnévük közül az olaszosan írt „Filippo” egészében ki van írva, hiszen ezen a betűn múlt a név zenei felhasználhatósága.) A 7 hangból álló monogram teljes formájában kétszer hangzik el a 12 ütem folyamán: az indító szólam *quasi* „alla breve” exponálásában, és a másodikként belépő szólam *cantus firmus*-szá szélesített egészhangjaiban. Az igen sűrű kontrapunktikus szövet többi anyaga szinte kizárólag a B-A-C-H motívumból, annak fordításából és variánsaiból áll, többnyire negyed értékekben haladva:

A remek kis darab eredetét Philipp Emanuel egy greifswaldi ügyvéd barátjának, Johann Heinrich Gravénak 1784. április 28-án keltezett leveléből tudhatjuk meg. A levél utóirata így szól: „Mostanában írt nekem valaki, milyen különös,

hogy nemcsak a családnevem, hanem (az olasz módra írt) keresztnévem kezdőbetűi – C. F. E. – is 'zeneiek' [*musikalisch*]. Így válaszoltam rá." Ezután következik a fughetta partitúrája, ami pontosan megegyezik a *Musica Miscellanea* kéziratával.⁵ Az egyetlen különbség a kis + jelekben, illetve azok magyarázatában van. A levélbeli változat NB alatt megjegyzi: 'Die + bezeichnen den Zunamen'. Mindazonáltal a kotta csak 4 + jelet tartalmaz, jóllehet a darabban sokkal több a B-A-C-H- motívum-származékok száma.

A *Musica Miscellanea*-féle forrás minuciózusan jelöli ezeket: összesen 15 jelet tartalmaz. (Minden bizonnyal ezt regisztrálja a darab végén látható '15 +' megjegyzés.) [NB. A téma-variánsok természetesen különböző transzpozíciókban, nem okvetlenül a B-A-C-H hangmagasságokban jelennek meg.] A 15 idézetből öt az eredeti B-A-C-H modell, öt ennek fordítása (H-C-A-B), három a B-A-C-H transzformációja, kettő pedig a H-C-A-B transzformációja. Előfordulnak „torlasztások”, azaz átfedések is, a 6-7-8. ütemekben, ahol a négyhangos motívum második hangpárja egyben egy újabb motívum kezdete.

Az ötszólamú „Contrapunctus” mindenképpen zenei és intellektuális *tour de force*, akkor is, ha megírása pusztán csattanós válasz volt egy ártatlan észrevételre.

---

5 Carl Hermann Bitter: *Carl Philipp Emanuel und Wilhelm Friedemann Bach und deren Brüder*, 2 kötet. Berlin, 1868, II. kötet, Appendix, 303-304.

ABSTRACT

KATALIN KOMLÓS:

“C-F-E-B-A-C-H” FUGHETTA BY C. P. E. BACH

There is an unpublished manuscript preserved in the Brussels Conservatory, called *Miscellanea Musica* (B Bc 5895), which contains various compositional sketches, contrapuntal studies, thoroughbass exercises, and modulation and chord-progression schemes by Carl Philipp Emanuel Bach. In this material we find a short five-part fughetta, written on a theme made from the initials of the „italianized” name [Filippo] of the composer. The analysis of this special little piece is the subject of the essay.

Katalin Komlós, musicologist and fortepiano recitalist, is Professor of Music Theory at the Liszt University of Music, Budapest. She received her PhD in musicology from Cornell University. Professor Komlós has written extensively on the history of 18th-century keyboard instruments and styles. Her book *Fortepianos and their Music* was published by Oxford University Press in 1995; the Hungarian translation (*Fortepianók és zenéjük*) by Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.